

Bouddhik Abhiyan: A Multidisciplinary Peer-reviewed Journal
 Vol.VIII, Issue 1: PP 133-148, 2023, July
 ISSN: 25050915 (Print)
 DOI: <https://doi.org/10.3126/bdikan.v8i01.57801>
 Nepal Progressive Professors' Association, Koshi Province, Nepal

नेपालमा जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति राज्यको दृष्टिकोण : हिजो र आज

राम कुमार राई, पिएच.डी.^{१*}

^१ उपप्राध्यापक (नेपाली शिक्षा), त्रि. वि., महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल, काठमाडौं ।

*इमेल : rkrai132@gmail.com

लेखसार

गोरखा राज्यको विस्तारदेखि हालसम्मको समयावधि भनेको करिब २८० हुन आउँछ र यस कालावधिमा नेपालमा जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति नेपाली राज्यको दृष्टिकोण के कस्तो रह्यो भन्ने कुरालाई गहन अध्ययन, विश्लेषणको विषय ठानी त्यसैलाई अध्ययनको मूल समस्याको केन्द्रमा राखेर त्यसैको याथार्थिक पक्ष पहिल्याउने उद्देश्यमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित छ । द्वितीयक वा पुस्तकालयीय सामग्रीमा आधारित यो लेख पूर्णतया गुणात्मक एवम् विश्लेषणात्मक पद्धतिमा आधारित छ । गोरखा राज्यको विस्तार वा पृथ्वी नारायण शाहले कोरेको राजनैतिक सीमानायुक्त नेपालको राज्यसत्ता धेरै कालसम्म एकात्मक र केन्द्रीकृत प्रवृत्तिको रह्यो । विस्तारित राज्यको निर्माणसँगै शोषक र शासित वर्ग छुट्टियो र जित्नेले शासक बनेर शासन गरे भने हार्नेले दोस्रो दर्जाको नागरिक भई बाँच्न बाध्य पारिए । त्यसपछिको एक जातीय धर्म, भाषाको खेतीले भिन्न संस्कृति, भाषा, धर्म र जातिका पराजित समुदायहरूलाई भावनात्मक रूपमा एकीकरण गर्नुको साटो नियन्त्रणमा राख्ने काम गर्‍यो । शासक वर्गीय राज्यको नेतृत्वले हिन्दु आर्य मोर्चाबाट सबै काम फत्ते गर्ने सोचले पराजित जनजातिहरूलाई राज्य संरचनाबाट अलग गराए भने मान्छेलाई दलित बनाई घर, परिवार, मन्दिर र सार्वजनिक जीवनमा प्रवेश निषेध गर्‍यो । चार जात, छत्तीस वर्णको खेतीमा एक भाषा, धर्म, संस्कृति र एक राज्यको वकालत गरियो । २०४६ मा पुनर्स्थापित प्रजातान्त्रिक व्यवस्थापछि बनेको २०४७ को संविधानले राज्यले नागरिकका विच धर्म, वर्ण, जात-जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था आदिको आधारमा भेदभाव नगर्ने, प्रत्येक समुदायले आफ्नो भाषा, धर्म, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्धन गर्न पाउने व्यवस्था गर्‍यो । जन आन्दोलन २ (२०६२/६३) को जनादेशपछिबनेको

अन्तरिम संविधान २०६३ ले नेपाललाई बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त बहुभाषिक राष्ट्र र नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्र भाषा मान्यो । सबै नागरिकका बिच धर्म, वर्ण, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्थाको आधारमा भेदभाव नगर्ने व्यवस्थाका साथै समानता एवम् सहअस्तित्व कायम हुनु पर्ने र सबैको भाषा, साहित्य, कला र संस्कृतिको समान विकासमार्फत् देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राख्ने भावना व्यक्त गर्‍यो भने २०७२ को संविधानले त्यसको मर्मलाई आत्मसात् गरी नेपालको बहुजातीयता, बहुधार्मिक, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिकतालाई आम नेपालीले अनुभूत गर्न सक्ने बनाएको निष्कर्ष प्रस्तुत छ ।

मुख्य शब्द : नेपालमा जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृति, राज्यको दृष्टिकोण, शाहकाल र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना एवम् गणतान्त्रिक काल

परिचय

गोरखा राज्यको विस्तारसँगै उदाएको नेपाल धेरै कालसम्म शोषक र शासितको कित्तामा बाँडिएर एक जात एक भाषा र एक संस्कृतिको खेतीमा अल्मलिएर देशको वास्तविकताबाट टाढा रह्यो । राज्यको नेतृत्वले हिन्दु आर्य मोर्चाबाट सबै काम फत्ते गर्ने सोच राख्दा भिन्न भाषी, धर्म र संस्कृतिका जातजातिहरू राज्यको मूल प्रवाहबाट अलग्गिन पुगे । वि. सं. २०४६ मा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना भएपछि बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक तथा बहुसांस्कृतिक देशको रूपमा अङ्गीकार गरी एकात्मक राज्यले एक जातिको बर्चश्व हुने गरी निर्माण गरेको सत्ता संरचनालाई भत्कायो । जन आन्दोलन २ को मर्मलाई टेकेर बनेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले नेपालको वास्तविक यथार्थलाई सम्बोधन गर्दै “बहुजातीयता, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त ... सबै नेपाली जनता समष्टि रूपमा राष्ट्र हो” (नेपाल सरकार, २०६३, पृ. १) भन्ने घोषणा गर्‍यो भने गणतान्त्रिक नेपालको पहिलो संविधान २०७२ ले पनि त्यसलाई स्वीकार्दै सबै जातजातिका भाषा, साहित्य, लिपि, कला र संस्कृतिको समान विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

समस्याकथन

गोरखा राज्यको विस्तारको क्रममा राजा पृथ्वी नारायण शाहले कोरेको राजनैतिक सीमानायुक्त नेपालको राज्यसत्ता धेरै कालसम्म एकात्मक र केन्द्रीकृत प्रवृत्तिको थियो । विशाल राज्यको निर्माणसँगै

शोषक र शासित वर्ग छुट्टियो र जित्ने शासक बने र शासन गरे भने हार्नेले दोस्रो दर्जाको नागरिक भई बाँच्न बाध्य भए । एउटा धर्म, एउटा भाषा र एउटा जातको खेतीले राज्यको एकीकरण, एकता र प्रगति हुन्छ भन्ने चिन्तन अगाडि सारियो । भिन्न संस्कृति, भाषा, धर्म र जातिका पराजित ठुला समुदायहरूलाई भावनात्मक रूपमा एकीकरण गर्नुको साटो नियन्त्रणमा राख्ने सोचले काम गर्‍यो । शासक वर्गले राज्यको नेतृत्वले हिन्दु आर्य मोर्चाबाट सबै काम फत्ते गर्ने सोच बनायो, जसले पराजित जनजातिहरूलाई राज्य संरचनाबाट अलग गरायो । मान्छेलाई दलित बनाई घर, परिवार, मन्दिर, सार्वजनिक जीवन र राज्यमा प्रवेश निषेध गरियो । आफ्नो भाषा र लिपि प्रयोग गर्ने, पढ्ने र कर्मकाण्ड गर्ने किरातलाई राजद्रोही ठानी मारियो, उनीहरूको धर्म, संस्कार सम्बन्धी हस्त लिखित ग्रन्थहरू जलाई नष्ट गर्ने काम गरियो । त्यतिले नपुगेर चार जात छत्तीस वर्णको भुटको खेती गरियो । एक भाषा, एक धर्म, संस्कृति र एक राज्यको वकालत गरियो । २०४६ मा पुनर्स्थापित बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाले खुला राजनैतिक वातावरणको स्थापना गरेपछि २०४७ मा प्रजातान्त्रिक संविधान लागु भयो । त्यो संविधान लागु भएको पन्ध्र वर्ष नपुग्दै जन आन्दोलन २ (२०६२/६३) को जनादेशलाई टेकेर नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ बन्यो भने त्यसको १० वर्षको अन्तरालमा नेपालको गणतान्त्रिक संविधान २०७२ आयो । यसरी नेपालको पछिल्लो वा गणतान्त्रिक संविधान कार्य रूपमा आएको पनि अब करिब ७ वर्ष भइसकेको छ । यस संविधानले नेपाललाई बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त बहुभाषिक राज्य मान्नुको साथै नेपालमा बोलिने सबै मातृ भाषाहरूलाई राष्ट्र भाषा मानेको छ ।

यसरी गोरखा राज्यको विस्तारदेखि हालसम्मको समयावधि भनेको करिब २८० हुन आउँदो रहेछ । यस कालावधिमा नेपालमा जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति नेपाली राज्यको दृष्टिकोण के कस्तो रह्यो ? यो पक्कै पनि गहन अध्ययन, विश्लेषणको विषय हुँदै हो । तसर्थ यिनै पक्षलाई केन्द्रमा राखी यस अध्ययनको मूल समस्यालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

१. नेपालमा जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति शाहकाल (राजा-राणा-राजाकाल) र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना एवम् गणतान्त्रिक कालमा राज्यको दृष्टिकोण के कस्तो थियो र छ ?

उद्देश्य

प्रस्तुत लेखको मूल उद्देश्य निम्न रहेको छ :

नेपालमा जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति शाहकाल (राजा-राणा-राजाकाल) र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना एवम् गणतान्त्रिक कालको राज्यको दृष्टिकोणको बारेमा अध्ययन, विश्लेषण गर्नु ।

औचित्य

प्रस्तुत लेख पूर्णतया नेपालको जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति राज्यसत्ता शाहकाल (राजा-राणा-राजाकाल) र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना काल एवम् वर्तमानको गणतान्त्रिक कालको राज्यको दृष्टिकोणको बारेमा अध्ययन, विश्लेषण गर्ने सन्दर्भसँग सम्बद्ध छ । यस लेखमा नेपाल राज्यको एकीकरण कालदेखि लिएर शाहकाल र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना एवम् गणतान्त्रिक कालमा शासक वर्ग वा राज्यले नेपालका जनजाति एवम् उनीहरूको भाषा, धर्म, संस्कृतिप्रति गरेको व्यवहारका साथै निर्माण गरेका नीति नियम र त्यसको कार्यान्वयनद्वारा पुऱ्याइएका बाँधा अवरोधहरूका सम्बन्धमा गरिएका सूक्ष्म अध्ययन, विश्लेषण आफैले यसको औचित्यता पुष्टि गर्दछ । साथै २०४६ मा पुनर्स्थापित प्रजातन्त्र र त्यसको आधारमा बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ तथा जन आन्दोलन २०६२/६३ पछि बनेको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ र गणतान्त्रिक नेपालको संविधान २०७२ ले व्यवस्था गरेको नेपालको बहुजातीयता, बहुधार्मिकता, बहुभाषिकता, बहुसांस्कृतिकता लगायतका विविध पक्षमा पनि प्रस्तुत लेखमा सूक्ष्म रूपमा प्रकाश पार्ने कार्य गरिएको छ, जसले यस लेखको औचित्य प्रमाणित गर्दछ ।

अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत लेखलाई नेपालका जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति राज्यको दृष्टिकोण हिजो के कस्तो थियो र वर्तमानमा के कस्तो छ ? भन्ने दृष्टिकोणबाट गरिने अध्ययन, विश्लेषणमा मात्र परिसीमित गरिएको छ । यस क्रममा जनजातीय भाषा, धर्म, संस्कृति सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था हिजो के कस्तो थियो र अहिले के कस्तो छ ? सो सम्बन्धमा स्पष्ट हुन आवश्यकता अनुसार विभिन्न संविधानमा रहेका व्यवस्थाहरू पनि उल्लेख गरिएका छन् ।

अन्तराल

विवेच्य शीर्षक सम्बद्ध रहेर वानेपालका जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति राज्यको दृष्टिकोणमा केन्द्रित भएर यस प्रकारका अध्ययन विश्लेषण गर्ने कार्य भए/गरेको अर्थात् प्रस्तुत अध्ययनमा अपनाइएको विधिबाट हालसम्म कुनै लेख, रचना प्रकाशित भएको भेटिदैन ।

विधि र सामग्री

नेपालमा जनजातीयता, भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति शाहकाल (राजा-राणा-राजाकाल) र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना एवम् गणतान्त्रिक कालको राज्यको दृष्टिकोणको बारेमा अध्ययन, विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको अध्ययनीय विधि हो र यो विशेषतया गुणात्मक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित छ। विवेच्य विषयलाई विभिन्न दृष्टिबाट अध्ययन विश्लेषण गर्न र त्यसको पुष्ट्याइँका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू माध्यमिक वा पुस्तकालयीय विधिबाट सङ्कलन गरिएको छ भने विश्लेषणको क्रममा आवश्यकता अनुसार तुलनात्मक पद्धति पनि आत्मसात् गरिएको छ।

परिणाम र छलफल

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३ मा “बहुजातीयता, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त समान आकाङ्क्षा र नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, अखण्डता, राष्ट्रियहित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान् रही एकताको सूत्रमा आबद्ध सबै नेपाली जनता समष्टि रूपमा राष्ट्र हो” (नेपाल सरकार, २०६३, पृ. २) भन्ने उल्लेख छ। गणतान्त्रिक नेपालको संविधान २०७२ ले पनि यसलाई जस्ताको तस्तै रूपमा स्वीकार गरेको छ। यसबाट नेपाली समाज पनि बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त छ, भन्ने प्रष्ट हुन्छ। साथै नेपालमा बसोवास गर्ने प्रत्येक जाति र भाषी नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, अखण्डता, हित र समृद्धिप्रति कटिबद्ध र क्रियाशील छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

शाहकाल (राजा-राणा-राजाकाल)

करिब अढाइ सय वर्ष अगाडि सन् १७६८ (वि. सं. १८२५) मा गोरखा राज्यको विस्तारको क्रममा राजा पृथ्वी नारायण शाहले आफ्नो सामन्ती बलबुत्तामा कोरेको राजनैतिक सीमानायुक्त नेपालको राज्यसत्ता जुन एकात्मक र केन्द्रीकृत प्रवृत्तिको (मल्ल, २०६५, पृ. ३) थियो। यसको समूल अन्त्य गर्दै नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ अन्तर्गत सम्पन्न संविधान सभाको चुनाव र त्यसबाट गठित संविधान सभाको २०६४ जेठ १५ गते बसेको पहिलो ऐतिहासिक बैठकको अत्याधिक मतद्वारा पारित गणतन्त्र कार्यान्वयन तथा सङ्घीयता सम्बन्धी संविधान संशोधन प्रस्तावबाट (मल्ल, २०६५, पृ. ३) नेपाल संवैधानिक रूपमा सङ्घीयतामा प्रवेश गरेको छ। द्रव्य शाहले सन् १५५९ (वि. सं. १६१५) मा गोर्खा राज्यको स्थापना (याखाराई, २०५३, पृ. २५५) र सन् १७६८ वि. सं. १८२५ मा राजा पृथ्वी नारायण शाहले सुरु गरेको गोरखा राज्य विस्तार सन् १८१६ (वि. सं. १९७२) मा भारतको बेलायती शासनसँग सुगौली सन्धिमा नेपाली शासकहरूले हस्ताक्षर नगरेसम्म नेपालको सीमाना विस्तार र

सङ्कुचनको क्रम जारी रह्यो (मल्ल, २०६५, पृ. ५६) । नेपालको सीमाना पूर्वमा मेची र पश्चिममा महाकालीमा सीमित हुन पुग्यो (तामाङ, २०५१, पृ. १८६) । गोरखाको विजयले एकीकृत राज्यको सिर्जना गर्‍यो तर एकीकृत समाजको निर्माण गरेन । जनजातीय मुखेली एवम् सामन्ती राज्यहरूलाई सैनिक रूपमा परास्त गरी एउटै भौगोलिक खाकाभित्र ल्याउन सफल भयो तर भावनात्मक एकताको खेती भएन बरु भिन्ना-भिन्नै अस्तित्व बोकेका जनजातिहरूलाई विभाजित र अलग्याउने काम मात्र भएनन् अपितु एउटै समुदायभित्र पनि विभाजन सुरु भयो (तामाङ, २०५६, पृ. १७६) । ऐतिहासिक कालदेखि नै नेपाल सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र भाषिक रूपमा विविधता र बहुलतायुक्त मुलुक थियो । नेपालको राष्ट्रिय निर्माण अभियानमा यी सबै समुदाय र वर्गहरूको आ-आफ्नो तह र स्थानबाट महत्वपूर्ण योगदान रहँदै आएको थियो (मल्ल, २०६५, पृ. ४) तर विशाल राज्यको निर्माणसँगै शोषक र शासित वर्ग छुट्टियो । जित्ने शासक बने र शासन गर्न थाले भने हार्नेले दोस्रो दर्जाको नागरिक भई हेयपूर्ण जीवन बाँच्न बाध्य भए । राज्य निर्माणमा योगदान पुऱ्याउने विभिन्न समुदाय र वर्गका अस्तित्व राज्यले बिर्स्यो । एउटा धर्म, एउटा भाषा र एउटा उच्च जातको खेतीले राज्यको एकीकरण, भावनात्मक एकता र प्रगति हुन्छ भन्ने मध्ययुगीन सामन्तवादी चिन्तन परम्परालाई (तामाङ, २०५१, पृ. १९६) प्रश्रय दियो । भिन्न संस्कृति, भाषा, धर्म र जातिका पराजित ठुला समुदायहरूलाई भावनात्मक रूपमा एकीकरण गर्नुको साटो नियन्त्रणमा राख्ने सोचले ग्रसित भई खसहरूको सङ्लग्नता बढाएर गोरखा शासक वर्गले राज्यको नेतृत्वमा हिन्दु आर्य उच्च जातको तागाधारी (तागा-जनै, धारी - लगाउने) मोर्चालाई फन सङ्गठित बनायो जसको परिणामतया पराजित मङ्गोल मूलका जनजातिहरू तथा अछुत जातिहरूलाई मतवाली, सुद्रको नीच जातको सामाजिक स्तरमा वर्गीकरण गर्‍यो (तामाङ, २०६१, पृ. १८६-१८७) । मान्छेलाई दलित बनाइयो र घर परिवार, मन्दिर सार्वजनिक जीवनमा, राज्यमा प्रवेश दिनुको सट्टा विरोध गरियो । संविधानमा नै यस्तो व्यवहार गरिएपछि त्यस अन्तर्गतका सम्पूर्ण स्थानहरूमा त्यही अनुरूपको व्यवहार भयो । संविधानतया यस समुदायलाई सङ्कुचित, निषेधित तथा नियन्त्रित बनाउने उद्देश्यले राज्य अभिप्रेरित छ (माबोहाङ, २०६४, पृ. २)।

नेपाल एउटा स्वतन्त्र आधुनिक राज्य बन्ने क्रममा दुई विपरीत विचारहरू जन्माइए । एकातिर आफ्नो अनुकूलतामा व्यक्त गर्ने राष्ट्रियताको खेती गरियो र हुकुमी र आफ्नो मानिसको काम फत्ते गर्ने परिपाटी बसालियो भने अर्कोतिर चार जात, ३६ वर्णको फूलबारी भनी विना गोडमेल फूल टिप्ने चाहना व्यक्त गरियो (माबोहाङ, २०६१, पृ. १०३) तर त्यो साझा फूलबारी गोडमेल गर्ने माली विभिन्न

जातजाति, भाषा भाषीहरूलाई विभेद गरियो, हेयताको दृष्टिले हेरियो र पर्वतीय बाहुन, क्षेत्रीलाई जातीय मेरुदण्डको रूपमा स्थापित गरियो । साथै नेपाल राज्यको राजनीतिक एकीकरणसँगै सांस्कृतिक एकीकरणको रूपमा हिन्दुकरण गर्न नेपालमा विभिन्न जात जातिहरूलाई हिन्दु धर्म संस्कृति, चाडपर्व, मूल्य मान्यता र सामाजिक चाल चलन अपनाउन बाध्य पारियो । आफ्नो राजनीतिक शक्ति मजबुत पार्न तथा विविध जात जातिहरूलाई एकीकरण गर्न खस जातिको समुदायले बोल्ने खस भाषालाई सबै जाति जनजातिको साझा भाषाको रूपमा बोल्न लगाइयो भने गाईलाई हिन्दु धर्मको प्रतीकको रूपमा संरक्षण गर्न लगाइयो । गाई मार्न नपाइने र मार्नेलाई ज्यान सजाय दिने शाही आदेश शाह राजाहरूले देशव्यापी रूपमा जारी गरे (गुरुङ, २०६४, पृ. १४) । खस भाषा बोल्ने पर्ने र गाई मार्न नपाइने कानुन लादेर आदिवासी जनजातिहरूलाई हिन्दुकरणको प्रक्रियामा ल्याउने राज्यको अन्यायपूर्ण क्रूर एकपक्षीय राजनीतिक कार्यबाट नेपालका आदिवासी जनजातिहरूले आफ्नो भाषिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक अधिकार गुमाउन पुगनुका साथै राज्य निर्माणको मूलधारबाट पनि अलग्गिन पुगे ।

राजा रणबहादुरको शासन कालसम्म लिम्बुवानमा किरात लिपि तथा अन्य किरात कर्मकाण्ड सम्बन्धी हस्त लिखित ग्रन्थहरू किरात (लिम्बु) भाषामा रहेको र त्यसको अध्ययन तथा अध्यापन कार्य हुने गरेको तथ्यले देखाउँछ, तर त्यस कार्यलाई गलत अर्थमा लिई किरात लिम्बुहरूले किरात लिपिमा लिम्बु भाषा मात्र पढ्ने, गोरखा भाषा (नेपाली) नपढ्ने, नबोल्ने गरी राजद्रोह गर्न सङ्गठित भएको आरोप लगाइयो (याखाराई, २०५३, पृ. २७३) । अनि राजा रण बहादुरले चैनपुरको अम्बलका सैनिक अफिसर अहिमान बस्नेतलाई यस्तो आदेश गरी पठाए “राजद्रोह गर्ने किरात गुरु र उसतर्फ लागेका किरातहरूलाई पक्री हाम्रा हजुरमा पठाउनु, हुल हुज्जत गरे मारिदिनु” (याखाराई, २०५३, पृ. २७३) । यस्तो राजाज्ञाको सुइँको पाएर किरात गुरु (नाम अज्ञात) र उनका केही शिष्य ज्यान बचाउन उत्तर सिक्किमतर्फ भागेर ज्यान बचाउन बाध्य भएका थिए भने भाग्न नसकेका र सैनिकका हात परेकालाई चैनपुरस्थित गोरखा सेनाको हातबाट हत्या गरिए (याखाराई, २०५३, पृ. १४४) । यस प्रकारको राज्य आतङ्कबाट भयभित भई अन्य किरातहरूले आ-आफूसँग भएका किरात भाषा र लिपिका पुस्तकहरू गोरखा सैनिकले दसी प्रमाणको रूपमा प्राप्त गर्नु अघि नै जलाएर ध्वस्त गरेका थिए ।

वि. सं. १९०३ को कोतपर्वपछि राज्य शक्तिमा उदाएको राणा शासनहरू पनि हिन्दु धर्म र संस्कृतिलाई नै आफ्नो शासन व्यवस्था दीगो राख्ने हतियार मान्न पुगे । गोरखा राज्यको विस्तारपछि सामुदायिक पद्धतिमा आधारित भिन्न समुदायको जनजातिहरू हिन्दु धर्म संस्कारयुक्त विजयी राज्य

व्यवहारमा एकीकृत हुन आए । यसरी भाषा, धर्म, संस्कृति, संस्कार, परम्परा आदिको अनेकतायुक्त जातजातिको फूलबारीको रूपमा नेपाल राष्ट्रको निर्माण हुन आयो तर यसलाई भावनात्मक रूपमा पनि एकीकृत गर्नु पर्नेमा राज्य गुमाएर एकीकृत हुन आएका विभिन्न भाषा-भाषी, जात-जाति, धार्मिक, सांस्कृतिक वर्गहरूलाई राज्यले दोस्रो दर्जाको व्यवहार सुरु गर्‍यो । सामन्तवादी सोच अनुसार हिन्दु धर्म र त्यसका आधारमा राजाज्ञा तथा इस्तिहार जारी गरी हिन्दु धर्म, संस्कार र संस्कृतिको संरचनामा ढाल्ने प्रयत्न गरियो । यसको प्रमाणको रूपमा राजा पृथ्वी नारायणका सर्व प्रचलित दिव्योपदेशलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

“...मेरा साना दुःखले आर्ज्याको मुलुक होइन सबै जातको फूलबारी हो, सबैलाई चेतना भया, यो फूलबारीका छोटो बडा चार जात, छत्तीस वर्णले यो असिल हिन्दुस्थान हो, आफ्ना कुल धर्म नछोड्नु ।”

उपदेशका यी वाक्यांशहरूलाई विस्तारमा छलफल गरौं : यहाँ नेपाललाई चार जात छत्तीस वर्णको फूलबारी भनिएको छ । अब प्रश्न उठ्छ : चार जात छत्तीस वर्ण भनेको कसलाई र यो वर्गीकरणको आधार के ? यसलाई प्रष्ट पार्न परशुराम तामाङ इतिहासकार ढुण्डिराज शास्त्रीको विचार सापट लिन्छन् “चार जात भनेको ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्र हुन् । ४ ब्राह्मण, ८ बलवान क्षेत्री, २१ धनी वैश्य र ३ नम्र सूद्रको तत्कालिन राजसभा हो । फूलबारी यही चार जात, छत्तीस वर्णको लागि असली हिन्दुस्थान हो” (तामाङ, २०५१, पृ. ८६) र मान्छेलाई यसरी वर्गीकरण गर्ने मूल आधार भनेको हिन्दु वर्ण व्यवस्था नै हो । त्यस्तै “आफ्नो कुलको धर्म नछोड्नु” भनेको हिन्दुस्थान (भारत) मा हिन्दु राज्यहरू विस्तारै मुस्लिमहरूको हातमा पर्दै गएकोले त्यहाँ हिन्दु राज्य समाप्त भए तापनि नेपालमा आफूले जितेको भू-भागलाई हिन्दुस्थानको सट्टामा त्यस्तै “हिन्दु राज्य” को रूपमा खडा गरेर त्यसलाई बचाउनु हो ।

उपर्युक्त दिव्योपदेशलाई राष्ट्रिय एकताको मूलमन्त्र ठानेर पृथ्वी नारायणपछिका शासकहरूले “असिल हिन्दुस्थान” लाई नेपालको संविधानमै “हिन्दु राज्य” मा रूपान्तरण गरे भने “कुल धर्म नछोड्नु” लाई धर्म परिवर्तनमा निषेध गरी दण्डनीय बनाए (याखाराई, २०५३, पृ. १३८) । यसरी एकातिर एकीकृत सबै जातजाति, भाषा भाषीको साझा फूलबारी हो भन्ने र अर्कोतिर घुमाउरो भाषामा हिन्दुहरूको मात्र राज्य हो भनी अन्य समुदायलाई उनीहरूले देखाउने भक्ति, बफादारी र इमान आदिको आधारमा दया गरेर तौली तौली सास मात्र रहने गरी बाँच्न दिनु भन्ने कुटिलता व्यक्त गरिएको पाइन्छ (याखाराई, २०५३, पृ. १३९) ।

यसरी राजा पृथ्वी नारायणले राजाज्ञा, इस्तिहार आदेशद्वारा तागाधारी र मतुवाली (मध्यपान गर्ने) जातिमा(तामाङ, २०५१, पृ. ८१०) वर्गीकरण गरेर पनि चित्त नबुभाई हिन्दु वर्णाश्रम व्यवस्था अनुसार चार जात र छत्तीस वर्णमा विभेद गरे । सुद्रलाई पनि पानी चल्ने र नचल्ने गरी वर्गीकरण गरे । पानी नचल्ने अन्तर्गत आर्यजातीय कामी, दमाई, सार्की आदिलाई राखेर अछुत नामकरण गरे भने पानी चल्ने अन्तर्गत सबै मतुवालीलाई राखे । साथै मतुवालीलाई पनि मासिने (दास बनाउन वा जिउ मास्न, हत्या गर्न सकिने) र नमासिने (दास बनाउन वा हत्या गर्न जिउ मास्न नसकिने) जातिमा वर्गीकरण गरे । यस प्रकार आफूभित्र जातपात वा छुवाछुतको कुनै भेदभाव एवम् अर्को जाति वा समूहप्रति घृणाको भावना नभएको जाति वा जनजातिहरूलाई पनि हिन्दु वर्णाश्रम व्यवस्थाभित्र जबर्जस्ती ल्याएर जातिका दृष्टिले तल पार्ने, अनेक भेदभाव, हेला, अपमान, थिचोमिचो गर्ने कार्य राज्यस्तरबाट गरिए भने जङ्ग बहादुरले बौद्ध विहारहरूमा सङ्कलित पुस्तक र ग्रन्थहरू सडकमा फ्याक्न लगाए । बृटिस दुतावासका डाक्टर राइटले ती फ्याँकेका पुस्तक लिने अनुमति प्राप्त गरेर सङ्कलन गरी बेलायतको क्याम्ब्रिज विश्व विद्यालयलाई दान दिएका थिए (याखाराई, २०५३, पृ. २७४) भने चन्द्र शमशेरले राममणि आ.दी. (आचार्य दीक्षित) जस्ता जनजाति द्रोहीलाई जातिदमन विभागको सल्लाहकारको रूपमा काम पनि गर्ने गरी गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिमा तालुकदारी जागिर (वि. सं. १९७०) दिएका थिए । यसैको परिणामतया राममणिले जनजाति सम्बन्धी वड्शावली, ताम्रपत्र, शिलापत्र नष्ट गर्नुका साथै भाषा, लिपि, धर्म, संस्कृति र इतिहासका हस्त लिखित ग्रन्थहरू खोजी ३० हजार जति सङ्कलन गरी खरानी तुल्याई दिएका थिए(याखाराई, २०५३, पृ. २७५) ।

जङ्गबहादुर राणाले सन् १८५४ (वि. सं. १९१०) मा मुलुकी ऐन जारी गरी नेपाली समाजमा शाह राजाहरूले शुरु गरेका सामान्य जातीय संरचनालाई कानुनी मान्यता प्रदान गरे (गुरुङ, २०६४, पृ. १४) । कुनै नयाँ कानूनहरूको सङ्ग्रह नभई हिन्दु धर्म, संस्कृतिमा आधारित सामाजिक सांस्कृतिक चालचलन र मूल्य मान्यताहरूको सङ्कलन रहेको मुलुकी ऐनले जात जाति अनुसारको कार्य विभाजन र दण्ड सजायको व्यवस्था गर्नुको तर ऐनले अपराधको प्रकृति अनुसार नभएर जातको आधारमा दण्ड सजाय गर्ने व्यवस्था गर्नुको उक्त ऐनले मार्न नपाइने व्यवस्थालाई कानुनी मान्यता प्रदान गर्नुको । यस्तो कानुनी व्यवस्थाबाट गाईको मासु खाने तामाङ, शेर्पा, भोटे लगायत कतिपय आदिवासी जनजाति र मुस्लिम समुदायको परम्परागत अधिकार र सांस्कृतिक चालचलन समाप्त भएर गयो (गुरुङ, २०६४,

पृ. १४ - १५) । वि. सं. १९८९ मा सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा गोर्खाली खस भाषालाई अनिवार्य गरिदिएर अन्य जात जातिहरूका भाषिक अधिकार हनन् गरे ।

शाह कालमा राणा कालमा मौलाएको नेपालका विभिन्न भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक समुदायलाई हिन्दुधर्म र संस्कृतिको संरचनामा ल्याउने परम्पराले पञ्चायत कालमा उच्चता प्राप्त गर्‍यो । राष्ट्रियता र राष्ट्रवादको नयाँ परियोजनाको रूपमा जन्मिएको त्यस अभियानलाई सम्मिलीकरणको नीति अन्तर्गत समेटेर एकरूपीय समाजको नारा बनाइयो । राज्यले “एउटा भाषा एउटा भेष” को नीतिलाई विभिन्न सविधान र शिक्षा आयोगको सिफारिस मार्फत् बलियो बनाए (तामाङ, २०५६, पृ. ६८) बाट सो कुरा प्रष्ट हुन्छ । नेपाली समाजमा विद्यमान बहुजातीयता, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक विविधतालाई भन्दा एकरूपताको फोस्रो नारालाई जबर्जस्ती अगाडि सार्दै एउटा जाति, एउटा भाषा, एउटा धर्म र एउटा राज्यको घोषणा गर्नु यस्तो विभेदको एउटा बलियो उदाहरण हो । यसरी हिन्दु बाहेक वा अरूलाई दोस्रो वर्गका नागरिकको रूपमा विभेद गर्दछ किनभने हिन्दु मान्यताहरूले कानून, सार्वजनिक नीतिहरू र दैनिक जीवनलाई प्रभाव पार्दछ (पृ. ४) ।

आफ्नो जातीय पहिचान खोज्ने र विविधताका वकालत गर्ने व्यक्तिहरूलाई राजनीतिक विद्रोहीको रूपमा दण्डित गरियो । पहिचानको आधार बन्ने कुनै पनि जातीय सङ्घ, संस्थाहरूको विकासलाई निरुत्साहित गरियो (गुरुङ, २०६४, पृ. १५) । यसरी जातिको लिपि, भाषा, साहित्य, संस्कृति र इतिहास नष्ट हुनुको मतलब त्यो जातिको नष्ट हो । इटालीका विद्वान भेजिनो भन्छन् “कुनै जातिलाई नष्ट गर्नु छ भने त्यो जातिको भाषा नष्ट गरे पुग्छ, शारीरिक रूपले बिनास गरिरहनु पर्दैन” (पापो लिम्बु र इङ्नाम, २०५१, पृ. आ) । यसैलाई मन्त्र बनाएर एकीकरण पश्चात्का शासक वर्गहरूले पञ्चायत कालसम्म बहुदलीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक विविधता र बहुलतालाई लत्याएर एक धर्म एक भाषा, संस्कृति र एक भेषको रटान लाउँदै आए । विभिन्न जाति, जनजातिहरूका भाषा, लिपि, धर्म, संस्कृति र परम्परा निमित्त यान्न पार्ने कार्य गरे । बहुजातीयता र बहुभाषिकता नेपाली राष्ट्रियताका प्रमुख विशेषता हो भन्ने विर्सै । राष्ट्रिय एकता भनेको सामाजिक सांस्कृतिक विविधताको एकता हो (याखाराई, २०५३, पृ. २) भन्नेतर्फ चिन्तन गरिएन । विभिन्न जातजाति र भाषा भाषिका बिच स्वास्थ्य र सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी भावनात्मक एकता गर्दै र सबैको भाषा, लिपि, संस्कृति, धर्म, संस्कार, परम्परा आदिको संरक्षण र विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायमै राखी राष्ट्रिय एकताको सुदृढ गर्नु पर्नेमा कुनै पनि जातिको स्व-पहिचानका रूपमा रहेको भाषा र संस्कृतिलाई राज्ययन्त्रबाट

समूल नष्ट गर्ने कार्य भयो । संसारका हरेक वस्तु अन्तरसम्बन्धित र अन्तरनिहीत हुन्छन् भन्ने सत्यलाई बिसेर सयौं वर्ष लगाएर जात जातिहरूले आर्जेको संमृद्धि, सिर्जना, मौलिकता र मानवीय सम्पत्ति मात्र नष्ट गरिएन ती जातिहरूले राष्ट्र निर्माणमा लगाउन सक्ने मानवीय योगदानलाई सदाका लागि राष्ट्र निर्माणको पाटोबाट अलग्याउने काम गरियो (याखाराई, २०५३, पृ. २) । त्यसैले शाहकाल (राजा-राणा-राजाकाल) काल नेपाली जनजातीय भाषा, धर्म, संस्कृतिको लागि कालो युग बनेको भेटिन्छ ।

प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना एवम् गणतान्त्रिक काल

वि. सं. २०४६ सालको जनआन्दोलन पश्चात् बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाले खुल्ला राजनैतिक वातावरणको आभास दियो । नेपाली जनताले सीमित रूपमा भए पनि प्रजातान्त्रिक हक, अधिकार प्राप्त गरे । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले सर्वप्रथम नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक तथा बहुसांस्कृतिक देशको रूपमा अङ्गीकार गर्‍यो । गोरखा राज्यको बिस्तारसँगै निर्मित एकात्मक राज्य र त्यसभित्र एक जातिको बर्चश्व हुने गरी निर्मित एक भाषा, एक धर्म र एक संस्कृतिको सत्ता संरचना तथा पटक पटकको राजनीतिक परिवर्तनले पनि कहिल्यै सम्बोधन गर्न नसकेको जातीय भाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक विविधतालाई केही हदसम्म नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ संविधानले सम्बोधन गर्‍यो । यस सन्दर्भमा संविधानले निम्नानुसारको व्यवस्था गर्‍यो :

धारा - ४.१ नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक ... अधिराज्य हो ।

धारा - ६ नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो । नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ ।

धारा ११ - ३ राज्यले नागरिकका बिच धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात-जाति, वैचारिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन ।

धारा - १८.१ नेपाल अधिराज्यमा बसोवास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने अधिकार हुनेछ ।

२. प्रत्येक समुदायले बाल बालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृ भाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न पाउने छ ।

धारा १९.१ प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रचलित परम्पराको मर्यादा राखी सनातनदेखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन र अभ्यास गर्ने स्वतन्त्रता हुनेछ तर कसैले कसैको धर्म परिवर्तन गर्न पाउने छैन ।

१९.२ प्रत्येक धार्मिक समुदायलाई कानुन बमोजिम आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व कायम राखी आफ्नो धार्मिक स्थल र धार्मिक गुठीको सञ्चालन संरक्षण गर्ने हक हुनेछ ।

देशमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पूर्णवहाली भएपछि पहिलाको तुलनामा अलि फराकिलो र उदार राजनीतिक वातावरण सिर्जना भएकोले नेपालका आदिवासी जनजातिहरू पनि आफ्नो जातीय हक, अधिकारका लागि उत्साहित हुन थाले । वि. सं. २०४७ को संविधानले सर्वप्रथम नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक तथा बहुसांस्कृतिक देशको रूपमा अङ्गीकार गरेकोले नेपालका आदिवासी जनजातिहरूले आफ्नो भाषा तथा धर्म, सांस्कृतिको विकास तथा संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने उद्देश्यले दर्जनौं जातीय सङ्घ, संस्थाहरू स्थापना भए । ती एकल जातीय सङ्घ संस्थाहरूलाई समन्वय र समायोजन गरी जनजातिका सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक तथा राजनीतिक हक अधिकारमुखी आन्दोलनलाई नेतृत्व प्रदान गर्न सन् १९९१ (वि. सं. २०४७) मा नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घको स्थापना भयो (गुरुङ, २०६४, पृ. १६) । त्यसपछि महासङ्घले पहिलो १० वर्षसम्म जनजातीय पहिचान स्थापना गर्न उनीहरूका भाषा, धर्म, संस्कृति, भेषभुषा, कला, कौशल तथा परम्परागत ज्ञान र सिप सम्बन्धी चेतनामुखी अभियान सुरु गर्‍यो ।

२०४७ को संविधानले देशलाई बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक राज्यको रूपमा स्थापित गर्‍यो तर हिन्दुराष्ट्रकै रूपमा घोषणा गरेर धार्मिक अनुदारता देखायो । राज्य सन्त्यन्त्रको स्वरूप पहिलाको भै सामन्ती, केन्द्रीकृत र एकात्मक भएकाले राज्य सत्ताको संरचनामा नेपालका आदिवासी जनजातिहरू समाहित हुन सकेनन् (गुरुङ, २०६४, पृ. १८) । संविधानले देशलाई बहुभाषिक, बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक राष्ट्रको रूपमा स्वीकारे तापनि व्यवहारमा त्यस्तो प्रतिबिम्ब झल्कन सकेन । राज्यले निरन्तर र संस्थागत रूपमा एउटा जाति, एउटा भाषा, एउटा धर्म र एउटा संस्कृतिको नीति अवलम्बन गर्न छाडेन । धार्मिक निरपेक्षतालाई अस्वीकार गर्‍यो, बहुभाषिक नीतिको अवलम्बन संविधानले गर्‍यो अनि नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषा तथा अन्य भाषालाई राष्ट्रिय भाषा मानी थप भाषिक विभेदको सिर्जना गर्‍यो । नेपाली भाषा पठन-पाठनको लागि सरकारी व्यवस्था भयो तर अन्य मातृभाषीले आफ्नो भाषा पढ्न आफैले खर्च गरेर आफैँ विद्यालय स्थापना गरी पढ्नु पर्ने भयो (तामाङ, २०५३, पृ. ७०) । “राज्यले नागरिकहरूका बिच धर्म, वर्ण र अन्य कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन” भनी समानताको हकको प्रत्याभूति गरिएको संवैधानिक भावनालाई निस्तेज पार्ने गरी वि. सं. २०४९ मा मुलुकी ऐनमा संशोधन गरियो । संशोधित ऐन अनुसार जातजातिको आधारमा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्नेलाई दण्ड सजाय हुने व्यवस्था त गरेको छ तर “कुनै मन्दिर वा धार्मिक स्थलहरूमा परम्परादेखि चलिआएको व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण व्यवहार

मानिने छैन” भनी ऐनको सोही दफामा स्पष्टीकरण पनि दिइएको छ, जुन विरोधाभासपूर्ण र विवादास्पद छ (याखाराई, २०५३, पृ. १८६) । जन आन्दोलन २०४६ पूर्वका संविधानहरूमा जनजातिका हक, अधिकार विरुद्धका कैयन धारा उपधाराहरू २०४७ को संविधानमा पनि यथावत् कायम रहे । सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, धार्मिक र मनोवैज्ञानिक रूपबाट समेत विस्थापित भएका आदिवासी जनजातिहरूका आशा, आकाङ्क्षा र चाहनाहरू पुरा हुन सकेनन् (गुरुड, २०६४, पृ. १८) ।

जन आन्दोलन २ (२०६२/६३) को जनादेशलाई टेकेर आएको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, त्योभन्दा अगाडि (२००४, २००७, २०१५, २०१९ र २०४७) को भन्दा निकै प्रगतिशील देखा पर्दछ । नेपाललाई बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त राज्य भनी घोषण गर्ने संविधानले संवैधानिक इतिहासमा नै सर्वप्रथम बहुभाषिक मानेको छ । उक्त संविधानले बहुजातीयता, बहुभाषिकता, बहुधार्मिकता र बहुसांस्कृतिकता विशेषता सम्बन्धी निम्न संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ :
धारा- ३, बहुजातीयता, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त ... सबै नेपाली जनता समष्टि रूपमा राष्ट्र हो ।

उक्त संविधानको धारा ५ मा निम्न व्यवस्था गरिएको छ :

धारा- १, नेपालमा बोलिने सबै मातृ भाषाहरू राष्ट्र भाषा हुन् ।

धारा- २, देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ ।

धारा- ३ उपधारा २ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन । त्यसरी प्रयोग गरिएको भाषालाई राज्यले सरकारी कामकाजको भाषामा रूपान्तरण गरी अभिलेख राखिने छ ।

धारा- १३.१ राज्यले नागरिकका बिच धर्म, वर्ण, जात-जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन ।

धारा- १७.१ प्रत्येक समुदायलाई कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम आफ्नो मातृ भाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

धारा- १७.३, नेपालमा बसोवास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने हक हुनेछ ।

धारा- २३.१ प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रचलित सामाजिक एवम् सांस्कृतिक परम्पराको मर्यादा राखी परापूर्वकालदेखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ ।

नेपाली भाषालाई मात्र सरकारी कामकाजको भाषा मान्ने, नेपाली भाषी बाहेकका समुदायले आफ्नो मातृ भाषामा आधारभूत शिक्षा मात्र लिन पाउने, जनजातिहरूले यत्रतत्र विरोध गर्दा गर्दै पनि गाईलाई नै राष्ट्रिय जनावर मान्ने जस्ता विभेदित र विवादास्पद धाराहरू हुँदाहुँदै पनि वि. सं. २०६३ को अन्तरिम संविधान धेरै हदसम्म न्यायपूर्ण नै देखिन्छ। उक्त संविधानले धारा ३५ मा राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत (३५.३) मा “विभिन्न धर्म, संस्कृति, जाति, समुदाय, सम्प्रदाय, उत्पत्ति र भाषा भाषीहरूका बिच समानता एवम् सहअस्तित्वका आधारमा स्वस्थ र सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपि, कला र संस्कृतिको समान विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ” भन्ने उल्लेख गरेको छ।

यस विषयलाई २०४७ को संविधानमा पनि समावेश नगरिएको होइन तर जुन रूपमा अहिले प्रवेश गराइएको छ, त्यो रूपमा नभई सङ्कुचित गरिएको थियो। गणतान्त्रिक नेपालको पहिलो संविधान (२०७२) ले पनि नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा रहेका उल्लिखित व्यवस्थालाई जस्ताको तस्तै रूपमा स्वीकार गरेको छ।

नेपालको एकीकरण, भौगोलिक रूपमा गरिसकेपछि राज्यले अवलम्बन गर्नुपर्ने मूल नीति र सिद्धान्त यही थियो तर त्यसो गरिएन। विजेता शासक र विजित शासित भन्ने मनोविज्ञान पालियो। चार जात, छत्तीस वर्णको फूलबारीको भुटको खेती गरियो र फूलबारीको गोडमेल नगरी फूल टिप्ने मनोकाङ्क्षा राखियो। राज्य गुमाउनेहरू र पाउनेहरूको बिच आपसी समझदारी, सम्मान र सहअस्तित्वको आधारमा सांस्कृतिक विविधताका बिचमा राजनैतिक एकता खोजेर भावनात्मक रूपमा एकताको सूत्र खोजी राष्ट्रको उन्नति र प्रगतिको बारेमा सोच्नु पर्नेमा सबैको साझा फूलबारीको रूपमा रहेको राष्ट्रलाई हिन्दुराष्ट्र बनाउने, विभिन्न जातीय समूहहरूलाई हिन्दु वर्ण व्यवस्था अनुसार जातपातमा वर्गीकरण गर्ने, छुवाछुतको भेदभाव गरी अपमान, हेला गर्ने, होच्याउने, उनीहरूको भाषा, धर्म, संस्कार निमित्तान्न (आ.ज.उ.रा.प्र., २०६१, पृ. १०९)पारेर राष्ट्रिय एकताको नाममा एउटा जाति, एउटा भाषा, एउटा धर्म र एउटा संस्कृतिको कठघरामा तान्ने बलमिच्याइँको कार्य गरेर राज्यसत्ताको हालिमुहाली गर्ने दुर्नियतले प्रेरित रहे (लगुन, २०४८, पृ. ८३)। फलतः राज्य अमानुषिक, छुवाछुत, सामन्ती शोषण, अन्याय, अत्याचार, उत्पीडन, थिचोमिचो, भेदभाव, घृणा, अपमान आदिको कठघरा बनेर कुनै एक धर्म, भाषा र वर्ण व्यवस्थाको फूलबारी बन्थो तर सम्पूर्ण नेपालीको फूलबारी बन्न

सकेन र त्यो फूलबारीमा सारा नेपाली ढकमक फुल्ल नपाउँदा देशको यो दुर्गति भयो, सारा नेपाली दुर्नियति भोग्न बाध्य भए, भोगिरहेका पनि छौं । नेपाल जस्तो विभिन्न जातीय सांस्कृतिक, भाषिक, धार्मिक विविधता भएको देशमा २८० वर्षसम्म एउटै जाति, वर्ग र केन्द्रीकृत शासन गरिनु जनजातिका लागि दुःखद् कुरा हो (थापामगर, २०६४, पृ. २९) । अझ त्यही शासन व्यवस्थाले सत्ता र जाति स्वार्थको रूपमा भित्रिएको दुर्गति र विकृतिलाई निर्दोष जनजातिहरूले समान रूपमा भोग्न बाध्य छन् । साभा फूलबारीका माली राज्यले हरेक क्षेत्रमा अपनाएको विभेदकारी नीतिका कारण नेपालका आदिवासी जनजातिहरू राज्य संरचना र राष्ट्रिय राजनीतिक जीवन तथा विकास प्रक्रियाको मूलधारबाट बहिर्गमनमा परे (तामाङ, २०५३, पृ. १८) । यसरी एउटा विशाल जन समुदायलाई बेवास्ता गर्दा र उनीहरूलाई देश विकासको मूल प्रवाहबाट अलग्याएकै कारणले देशले विकास र उन्नति गर्न सकिरहेको छैन ।

ठिलै भए पनि अब सत्ताले हिजोदेखि राज्य सत्तासँग सम्बन्ध राख्ने जातिले र अन्य सम्पूर्ण जाति जनजातिले नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक मुलुक हो भन्ने बुझेका र स्वीकार गरी संविधानमा नै उल्लेख गरेका छन् । तसर्थ नेपालका सम्वाहक सम्पूर्ण जाति, जनजाति, भाषी, धार्मिक, सांस्कृतिक समुदाय र सम्प्रदायलाई समानता र सहअस्तित्वका आधारमा एकताबद्ध गरी स्वस्थ र सुमधुर सम्बन्ध स्थापित गर्दै र उनीहरूको धर्म, संस्कार, भाषा, साहित्य, कला र संस्कृतिको समान विकास गर्दै राष्ट्र निर्माणको मूल प्रवाहमा समेट्दै अगाडि बढ्नु पर्दछ भन्ने भावना नेपालका विभिन्न संविधानमा व्यक्त भएको छ । यसरी अगाडि बढ्दा विभेद उत्पन्न गर्ने कुनै संवैधानिक धारा, उपधारा र कानुनी प्रावधानहरू छन् भने त्यसलाई निस्तेज पार्नु वा हटाउनु पर्दछ ।

निष्कर्ष

नेपाली राष्ट्रिय एकतामा आबद्ध सम्पूर्ण जाति, जनजाति, भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक समुदाय, राष्ट्र निर्माणका सम्वाहक हुन् भने साहित्य समाजको ऐना हो र त्यसमा उपर्युक्त सम्पूर्ण जाति, जनजाति, भाषिक-धार्मिक सम्प्रदायले राष्ट्र निर्माणमा पुऱ्याउने योगदानहरू छर्लङ्गिनु पर्दछ । कुनै पनि जाति, जनजाति, भाषी तथा धार्मिक वर्ग, समूह, सम्प्रदाय आदिको सांस्कृतिक परम्परा, चालचलन, रहनसहन, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक परिवेश आदिको समष्टि समाज हो र कुनै न कुनै रूपमा यिनै सामाजिक पद्धतिको प्रतिबिम्बात्मक उपस्थापन राष्ट्र हो । यसलाई जाति र प्रजातिमा खण्डित मान्छेहरू, वर्ग र संस्कारमा खण्डित मान्छेहरू, प्रवृत्ति र पुस्तामा खण्डित मान्छेहरूलाई राष्ट्र निर्माणको मूल प्रवाहको लागि नेपालको सीमानाभित्र आबद्ध सम्पूर्ण जनजातिको एकताबद्ध आवश्यकता हो भन्ने

बोध गरी अगाडि बढ्नु ढिला भइसकेको छ । सयौं थुङ्गा फूलका हामी एउटै माला नेपाली भन्ने राष्ट्रिय गीतको मूल मर्मलाई बुझेर र नेपाली सामाजिक संरचनाको वास्तविक चित्र प्रत्येक नेपालीको हृदयमा उतारेर अगाडि बढ्नु पर्ने दिशामा अग्रसर हुन ढिलै भए तापनि राज्य सत्ताले महसुस गरेको छ । यो नै बहुजातीयता, बहुधार्मिक, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक राष्ट्रको सच्चा अनुभूति हो भन्ने ठान्नु पर्दछ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (२०६१), *विश्व आदिवासी दशक : उपलब्धिसमस्या र समाधान*, आ.ज.उ.रा.प्र. ।

गुरुड, हर्क (२०६४), *जनजाति सेरोफेरो*, ने. आ. ज. म. सं. ।

तामाड, पशुराम (२०५१), *तामाड जाति*, ने.रा.प्र.प्र. ।

तामाड, परशुराम (२०५६), *जनजाति, राष्ट्रवाद*, प्रगति पुस्तक सदन ।

थापामगर, लोक बहादुर (२०६४), *नेपाली राष्ट्रियता जनजाति राष्ट्रवाद*, प्रगति पुस्तक सदन ।

नेपाल सरकार (२०४७), *नेपाल अधिराज्यको संविधान*, कानुन मन्त्रालय ।

नेपाल सरकार (२०६३), *नेपालको अन्तरिम संविधान*, कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ।

नेपाल सरकार (२०७२), *नेपालको संविधान*, कानुन, न्याय, संविधान सभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ।

पापो लिम्बु, अमृत र इडनाम, शेर बहादुर (अनु.), (२०५१), *किरात इतिहास र संस्कृति*, शनिश्चरे गा. वि. स.।

मल्ल, के. सुन्दर (१९२८, गुंलाथय/सन् २००८/२०६५), *समावेशी तथा स्वायत्त शासनको मान्यतामा सङ्घीय नेपाल*, नेवा देय् दबु ।

माबोहाड, (२०६४), *राज्यको पुःनसंरचना : सङ्घीय राज्यको निर्माण जातीय आधारमा*, (जेठ २३-२४, २०६४ मा इन्सेकद्वारा आयोजित राज्यको पुःनसंरचना सम्बन्धी गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र) ।

याखाराई, दुर्गाहाड (२०५३), *बाह्मणवाद विरुद्ध जनजाति + उत्पीडित वर्ग*, धनरानी याखाराई ।

लगुन, जी. बी. (२०४८), *हिन्दु धर्ममा बाह्मणवादको विश्लेषणात्मक टिप्पणी*, लेखक ।

लालती, महेन्द्र (२०६३), *लोकतन्त्र उन्मुख नेपाल*, आ.ज.उ.रा.प. ।